

ԱՐԴԻՒՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԴՐԱՎՈՎԱՍՈՒՄ

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑԻ

I

Յայտնի է, որ Անդրկովկասը Ռուսիայի այն երկրներից միսն է, որ իւր անտեսական գործունէութիւնով հողագործական բնաւորութիւն է կրում: Թէև այս տնտեսական շրջանը, որի մէջ գտնւում է երկիրը, բնաորոշ է, բայց և այնպէս չի կարելի ուրանալ, որ Անդրկովկասը ձեռք բերելով երկաթուղի՝ մտել է տնտեսական զարգացման այն աստիճանը, ուր կապիտալ և աշխատանք արդէն սկսել են գործադրութիւն գտնել համեմատ այն սկզբունքների, որ գործադրական (տեխնիքական) գիտութիւնները պահանջում են իբրև անմիջական պայմաններ ամեն մի ժողովուրդի տնտեսական բարորութեան և յառաջադիմութեան:

Այն օրից յետոյ երբ Սև և Կասպեան ծովերի եզրները երկաթուղու գծով կապւեցան, այն օրից, կարելի է պնդել, սկսում է Անդրկովկասում արհեստագիտական և գործարանական գիտութիւնների գործադրութիւնը: Մեր երկրի վաճառականութիւնը, որ իւր հին սովորութիւններով անշարժ դրութեան մէջ էր գտնւում, պէտք է կամայ-ակամայ ենթարկէր տնտեսական գործառնութիւնների այս նոր ուղղութեանը: Թէև մեր վաճառականութիւնը անգործ էր և ապա պէտք է մեծ դժւարութիւններ կրէր՝ տարիների ընթացքում իւր գումարած կապիտալները նոր ձեռնարկութիւնների մէջ գործադրելու, սակայն նա ստիպւած գտնւեցաւ հաշտւելու ժամանակակից տնտեսական նոր պահանջների հետ: Այս հաշտու-

Թիւնը չէր կարելի չըսպասել, որովհետեւ, տնտեսական իրերի փոփոխման զօրութեամբ, մեր վաճառականութիւնը սկսեց շփուել թէ նորեկ եւրոպական վաճառական և գործարանական տարրի հետ և թէ այն իւր հարազատ նոր սերունդի հետ, որ հրապարակ էր գալիս՝ տնտեսական նոր պայմանները ուսման պաշարով աւելի լաւ ըմբռնելու և ժամանակակից պահանջների համեմատ գործելու: Իրաւ է, որ նոր սերունդի համար սկզբներում շատ դժւար էր ներշնչել երկրիս նահապետական կապիտալիստ վաճառականներին այն ոգին և ուղղութիւնը, որ պիտի սոցա անմիջապէս հանէին այն անշարժ դրութիւնից, որով ոչ միայն սոցա սեպհական շահերին էր փնտս տրուում այլ և առհասարակ երկրիս տնտեսական բարօրութեան շահերին: Սակայն հոսանքը այնքան թարմ և ուժգին էր, որ մեր կապիտալիստները, որ լոկ առևտրով էին զբաղւած, սկսեցին հետզհետէ ձեռք մեկնել ձեռնարկութիւններին, որոնք պէքոտ է նոցա ծանօթացնէին երկրիս արդիւնաբերութեան ոյժերից օգտուելու եղանակներին և ձեւերին:

Իրութեան այս փոփոխութեան առաջին մեծ զարկը սակայն տւեցին օտար կապիտալիստները, որոնք և շարունակում են իրանց այդ պատմական դերը նաև այսօր: Մտնելով համաշխարհային տնտեսական շահերի սփերայի մէջ, Կովկասը բնականօրէն ձգտեց դէպ իրան նաև համաշխարհային տնտեսական ոյժերը՝ թէ կապիտալով և թէ տեխնիքական գիտութիւններով օժտւած մարդկանցով, որոնք համարձակ էին իրանց ձեռնարկութիւնների մէջ այնքան, որքան և փորձւած էին: Օտարների գործունէութիւնը օրինակ ծառայեց տեղացիներին, որոնք արդէն շահ տեսան նոյն իսկ կուրօրէն հետևելու նրանց, մինչև որ ժամանակը իրանց ևս կատարեալ գիտակցութեան կը հասցնէր:

Կապիտալիստ-վաճառականի դրութիւնից դէպի կապիտալիստ-արդիւնաբերողի դրութեանը անցնելով, մեր վաճառականները բացում են թէ իրանց և թէ հասարակութեան այլ դասակարգերի համար գործունէութեան բազմազան նոր ասպարէզներ:

Այս կերպարանափոխմանը մենք հանդիպում ենք ժողովրդական տնտեսութեան գրեթէ բոլոր ասպարէզներում: Ճիւղեր կան, ուր տեղական ոյժերը առաջնակարգ են. կան ճիւղեր, ուր օտարներն են

բռնում առաջին տեղը: Մեր նպատակը այժմ այն է, որ, օգտուելով մեր երկրի արդիւնաբերութեան մասին լոյս տեսած ճշտագոյն հետազոտութիւններից, թէև կարճ, բայց որքան կարելի է ամփոփ տեսութիւն տանք մեր երկրի արդիւնաբերութեան զլիսաւորապէս այն ճիւղերին, որոնք ամենից նկատելի կերպով կրել են նորագոյն պայմանների ազդեցութիւնը: Ժողովրդական տնտեսութեան այս կերպարտնափոխմանը մենք հանդիպում ենք նաև գիւղատնտեսական բնաւորութիւն կրող ձեւնարկութիւնների մէջ: Եւ մեր տեսութիւնը կրկսենք գորանից և այս անգամ կը խօսենք հում մետաքսի և բամբակի մասին, որոնց արդիւնաբերութիւնը զգալի փոփոխութիւնների է ենթարկւել վերջին տարիներում:

Անդրկովկասը օժտւած է բնութեամբ հարստութեան այնպիսի ազդիւրներով, որ նա համարձակ կարող է ոչ միայն պարծենալ համեմատուելով ուրիշ երկիրներից շատերի հետ, այլ և մի քանի բաներում գերազանցել սոցա: Ով կ'ուրանար այն իրողութիւնը, որ մետաքսը, հէնց իբրև հում նիւթ, կազմել է առաջ և այժմս երկրիս հարստութեան այն առատ աղբիւրը, որից սնունդ են ստացել և ստանում են հազարաւոր գիւղական ազգաբնակչութիւններ: Եթէ սա մի փաստ է, ուրեմն արժէ, որ մենք սորա վրայ մեր լուրջ ուշադրութիւնը դարձնենք, նամանաւանդ որ երկրիս ժողովրդական տնտեսութեան նորագոյն ձևերի զանգացման մէջ շերամապահութիւնը և առհասարակ հում մետաքսի արդիւնաբերութիւնը մի պատուաւոր տեղ է բռնում:

Շերամապահութիւնը, որպէս երևում է, մեր երկրի հնագոյն արդիւնաբերութիւններից մէկն է, իւր բնաւորութեան համեմատ՝ կենտրոնացած լինելով գիւղերում: Այդ մի գործ էր, ուր ոչ կապիտալը ոչ էլ գիտութիւնը կարծես գործ չունէին շինելու նորա նկատմամբ: Բայց յայտնի է որ 60-ական թւականներից սկսած շերամի հիւանդութիւնը մեծապէս փնասեց այդ գործին և շատ թթնիններ անցատացան: Մեր երկրից վերացաւ բոժոժի հին խոշոր կովկասեան սորտը, տեղ տալով նորամուտ ժապոնականին, որը ակներև կերպով ստոր է իտալական կամ Ֆրանսիական բոժոժից: Եւ չլինէր արտասահմանցիների և մասամբ նաև մեր վտճառականների միջամտու-

Թիւնը առողջ և լաւ սերմեր երկրի մէջ ներմուծելու համար՝ մեր երկրի այդ աղնիւ արդիւնաբերութիւնը գիւղացիների ձեռքում անշուշտ վտանգի կ'ենթարկէր: Եւ այժմ ոչ միայն շերամի սերմն է սկսել ենթարկւել փոփոխման, այլ և մերոնք սկսել են ընտելանալ նաև այս մտքի հետ, որ շերամ պահելը մի արհեստ է, որի համար մեզ պէտք է հետևել եւրոպացիներին, անգամ պէտք կայ յատուկ դորա համար ուսումնարաններ ունենալ: Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ գործին, բացի իրանց գիւղացիներից, սկսել են մասնակցել թէ արտասահմանի սերմատէրեր, թէ մեր վաճառականները և թէ նոյն իսկ տէրութիւնը: Վերջինս՝ հիմնելով ուսումնարաններ, առաջինները՝ բաժանելով գիւղացիներին Պաստօրի մեթոդով քննաձառառոյջ (ցելուլէր կոչւած) սերմեր, մեծ մասամբ արդիւնքին մասնակցելու պայմանով: Բոլորովին անկասկած է, որ այս փոփոխութիւնները առաջացնելու համար մեր գիւղական դասակարգը անձեռնհաս կը լինէր, եթէ այն միւս յիշւած ֆախտորները նրան օգնութեան ձեռք չը կառկառէին: Այս ամենը մեզ յոյս է տալիս, որ որքան էլ լաւ յիշատակներ են մնացել շերամապահութիւնից մինչ 60-ական թւականները, բայց նորա իսկական ծաղկումը դեռ ևս առջևնեքիս է:

Ներամապահութեան բարեօրոշման բարեյաջող պայմաններից մինը, ինչպէս յայտնի է, թթենին է: Անդրկովկասեան արևելեան նահանգներում այս տունկը շատ է տարածւած: Ամբողջ Անդրկովկասում թթենիներով տնկւած հրապարակը մօտաւորապէս հասնում է 34,000 դեսեատինի: Եթէ, ինչպէս հաշոււմ են, ամեն մի դեսեատին թթենի հողը միջին թւով արժէ 200 ռուբլի, հետևաբար բնական է, որ 34,000 դեսեատին կ'արժենայ 6.800.000 ռուբլի: Արդարև մի հարուստ աղբիւր, որի գոյութիւնը ուղղակի պայմանաւորում է շերամապահութեան գործը մեզանում: Այս թւերից աւելի հեռաբերական է այն հանգամանքը, որ ամեն մի դեսեատին թթենի հող տալիս է միջին թւով մօտաւորապէս $3\frac{1}{2}$ փութ չորացրած բոժոժ: Իսկ եթէ երկիրը ունի ընդամենը 34.000 դեստ. թթենի հող, մենք կը ստանանք այն ժամանակ 120.000 փութ չորացրած բոժոժ. վերածելով այս հում նիւթը դրամի, մենք աւելի ևս կը համազենք, որ մետաքսի արդիւնաբերութիւնը կազմում է երկրիս արդիւնաբերութեան այնպիսի մի ճիւղ, որ ոչ միայն պէտք

է գրաւէր դէպի իրան մեր կապիտալիստ-վաճառականներին սոսկ շահադիտական տեսակէտից, այլ պէտք է վերջիններից ստեղծէր մի ամբողջ դասակարգ, որ պաշտօնապէս նւիրէր այդ գեղեցիկ գործին: Ահա ձեզ մի փութ չորացրած բոժոժի զինը փոխուում է 35 և 40 ր. Դիցուք մի փութ չորացրած բոժոժ ծախուում է 35 րուբլի, մենք կը ստանանք 120.000 փութից—4.200.000 ր.: Վերջին թիւը ճշմարտութիւնից շատ հեռու չէ և անկասկած Անդրկովկասը կարող կը լինէր սրանից էլ աւելի հում մետաքս արդիւնաբերել, եթէ նա տեխնիքապէս յառաջադիմէր այս արդիւնքի արդիւնահանութեան գործի մէջ: Սա մի լուրջ ցանկութիւն է, որ աւելի ևս զգացուում է, քանի որ Ռուսիան իւր գործարանների համար շարունակ աւելի և աւելի մեծ պահանջ է յայտնում Անդրկովկասեան մետաքսի համար: Այս առիթով անհետաքրքիր չէ իմանալ որ Ռուսիան ներմուծում է Արտասահմանից 7—14 միլլիօն րուբլու մետաքս:

Արդիւնաբերութեան պայմանները բարեփոխելով, Անդրկովկասը գուցէ հեշտութեամբ կը լրացնէր Ռուսիայի այդ պահանջը: Բայց իւր այնպէս Անդրկովկասը այժմս կարողանում է թէ Ռուսիա և թէ արտասահման արտահանել հում մետաքս մի յայտնի քանակութեամբ, որ ուշադրութեան արժանի է:

Մինչ 1881 թիւը հում մետաքսի արտահանումն հասնում էր 1—2 միլլիօն րուբլու, իսկ 1881-ից մետաքսի արտահանումը մեր երկրից սկսում է նւազել: Այսպէս օրինակ 1885 թւին Անդրկովկասից արտահանւած էր դէպի արտասահման 469,774 ր. հին մետաքս և 50,944 պարսկական ճաշակով գործւած մետաքսեայ կտորներ—ուրեմն ընդամենը արտահանւած էր այդ տարին 520,718 ր.:

Հում մետաքսի արտահանման նւազելը մեր երկրից բոլորովին զարմանալի չը պիտի թւայ: Սա մի անխուսափելի հետեանք էր այն հանգամանքների, որ երևան եկան շնորհիւ թէ Ռուսիայի և թէ Անդրկովկասի տնտեսութեան զարգացման: Վերջին տասն և հինգ տարիներում Ռուսիայում երևան եկան մետաքսագործական գործարաններ, որ անընդհատ զիմում են Անդրկովկասին իրանց հում նիւթի պահանջները լրացնելու թէ բոժոժով և թէ մանած թելով: Արդ, մեր երկրի մի քանի շերամապահական կենտրոններում, որպէս Նուխի, Շուշալայ շրջակայքը, Օրդուբաթ և սորա շրջակայքը—այս վերջին

քանակահիսեւ տալիս, բայց մանաւանդ այս վերջին տասնեակ տարում այնքան բազմացել են մետաքսաթելի մանարանները եւրոպական սխտեմով, որ Կովկասից մետաքսը զրեթէ ամբողջապէս արտահանուած է ոչ բոժոժով, այլ ուղղակի պատրաստի թելով: Այդ մետաքսաթելի գործարանատէրերը նախկին վաճառականներ են և այժմ էլ դեռ ևս գործարանատէր — վաճառականներ են: Բայց այդ ճիւղին մենք դեռ կը վերադառնանք այս յօդաւորի շարունակութեան մէջ:

Միւս կողմից անհերքելի է այն փաստը, որ նոյնպէս Անդրկովկասում, նամանաւանդ սորա արեւելեան թուրք և հայաբնակ նահանգներում, սկսեցին հիմնել մետաքսագործական գործարաններ, որոնց գործածութեան համար հարկաւ պահուած է մի յայտնի քանակութեամբ հում մետաքս: Մեր երկրում այդ տեսակ գործարանների թիւը հասնում է 148, որոնք գլխաւորապէս ցրած են Գանձակի և Բազալ նահանգներում և արդիւնագործում են գեռ ևս միայն մօտ 52,000 ռ. մետաքսեայ ապրանքներ: Ի նկատի առնելով ժողովրդական տնտեսութեան իրերի այդ փոփոխումը, պարզ է, որ վերոյիշեալ հում մետաքսի արտահանման նւազումը պէտք է տեղի ունենար: Իսկ եթէ յուսալինք և սպասէինք, որ թէ Ռուսիայում և թէ Անդրկովկասում մետաքսագործական գործարաններ կը բազմանան, այն ժամանակ այդ հում արդիւնքի արտահանումը դէպի արտասահմանեան երկիրները աւելի ևս պիտի պակասի: Բայց այս ցանկալի նպատակին հասնելու համար, հարկաւոր է շերամապահութեան այժմեայ պայմանները բարեփոխել, որ ընդունակ գտնւէին զարգացնել երկրիս արդիւնագործութեան այս հարուստ ճիւղը: Բարեփոխելիք պայմաններից մինը պահանջում է, որ երկրիս այն կենտրոններում, ուր գիւղացիք փոքրից մինչ հասակաւորը — զբաղւած են հում մետաքսի արդիւնաբերութիւնով, բնային շերամապահական ուսումնարաններ: Հէնց այս տեսակէտից մենք կարծում ենք, որ Թիֆլիսում հիմնած շերամապահական ուսումնարանը չի կարող կառարկապէս իւր առաջադրած նպատակին ծառայել: Իսկական կենտրոններից հեռու կառուցած շերամապահական ուսումնարանները կարող են հետաքրքրել միայն հարցասէր մարդկանց, բայց որ նոքա անմիջական օգուտներ չեն տալ գիւղացիներին, որոնց հա-

մար շերամապահութիւնը գոյութեան խնդիր է դա՛ անհերքելի է:

Մենք նպատակ չ'ունենք մեր այս յօդաժի մէջ ուսումնասիրել երկրիս արդիւնաբերութեան այն բոլոր ճիւղերը, որոնք թէև շնորհիւ երկրիս բնական պայմաններին՝ քաղաքացիական իրաւունք են վայելում, բայց իրանց նշանակութեամբ այնքան չեն ծաւալւել, որ կապիտալների կենտրոնացում առաջ բերէին և հետեւաբար տնտեսական կեանքին նոր կերպարանք տային: Մեր նպատակն է տեսութեան առնել արդիւնաբերութեան միայն այն ճիւղերը, որոնք տարեց տարի ընդլայնելով՝ դառնում են մեծ մասամբ և դարձել են մեր և ուրիշ երկիրների տնտեսական գործունէութեանը նիւթ և պաշար տւող աղբիւրներ: Այս ճիւղերի շարքին պատկանում է և բամբակի արդիւնաբերութիւնը:

Բամբակի արդիւնաբերութիւնը և առևտուրը սկսում են զարգանալ Անդրկովկասում իսկապէս 1855 թւականից, այսինքն այն օրից, երբոր Ամերիկայից ներմուծւող այդ արդիւնքի վրայ մօտաւորապէս 45 կոպ. ոսկով մաքս դրւեց: Պէտք է խոստովանած, որ յիշեալ մաքսադրութիւնը արդարացի էր և ունեցաւ բարերար հետեւանք: Անդրկովկասեան մի քանի տեղերում դուք կը հանգիպէք բամբակի մշակմանը, որ կամ սլատահական է կամ քիչ քանակութեամբ է լինում, բացի Երևանեան նահանգից ուր բամբակը մշակւում և արդիւնահանւում է ահագին քանակութեամբ:

Յիշեալ 1855 թւականի մաքսադրութիւնից յետոյ երկրորդ և աւելի մեծ զարկը ստացաւ բամբակի մշակումը մեզանում շնորհիւ Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ նահանգների ներքին պատերազմին 60-ական թւականների սկզբի տարիներում, որի պատճառով բամբակ ստանալ Ամերիկայից դառաւ անկարելի, Եւրոպայում և Ռուսիայում բամբակի գները բարձրացան ոովորականի մի քանի պատիկը, այնպէս որ բամբակի մշակութիւնը դառաւ ամենաշահաւետ մի գործ: Յետոյ գները իջան, բայց գործը մնաց, այնպէս որ մինչ 1870 թ. բամբակի արդիւնաբերութիւնը անընդհատ բարձրացել է

Երևանեան նահանգում Այսպէս 1861 թւին Երևանեան նահանգը արդիւնահանել էր 30,000 փութ բամբակ: Իսկ տասը տարւայ ընթացքում, սկսած վերջին 1861 թւականից, յիշած քանակութիւնը բազմապատկուում է հասնելով 1870 թւականին մի խոշոր թւի, այն է՝ 293,000 փութի: Շնորհիւ մի քանի պատճառների, որ մենք ստորև յիշում ենք, այս վերջին ընթացքը ընդհատուում է, այնպէս որ 1870 թւականից սկսած բամբակի արդիւնաբերութեան քանակութիւնը իջնում է մինչ 1881 թւականը, բայց նա դարձեալ սկսում է բարձրանալ և հասնում է 1884 թւին 180,000 փութի:

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, բամբակի արդիւնաբերութիւնը Երևանեան նահանգում ենթակայ է լինել փոփոխական բաղդի: Ինչո՞վ պիտի մեկնել այս երևոյթը: Ինչ վերաբերում է գիւղացիների թէև զուհիկ, բայց առկուն և բեղմնաւոր աշխատութեանը, նոյնպէս հողի անգին յատկութեանը, կասկած չըկայ, որ սոքա հիմնաւոր և առաջնակարգ գործոններ են բամբակի արդիւնաբերութեանը նպաստելու: Բացի սոցանից բամբակի արդիւնաբերութիւնը ենթադրում է անպայման կերպով իւր արդիւնաւէտութեան մեծանալու համար մի այլ պատրաստականութիւն: Զէ որ այս բոլոր սիրում է խոնաւութիւն: Որպէս զի ցանած բամբակի սերմը շատ արդիւնքներ տայ, սա պահանջում է ոռոգելու համար մեծ քանակութեամբ ջուր, որի պակասութիւնը շատ զգալի է նաև բամբակի արդիւնաբերութեան տեղերում և որ այս գործով զբաղւած գիւղական դասակարգի յոյսերը հունձքի վերաբերմամբ յաճախակի ոչնչացնում է: Այս ցաւի դէմն առնելու համար գիւղացիները կանգ են առած անյոյս և անոյժ, որովհետև սոցա պակասում են թէ նիւթական միջոցներ և թէ գիտութիւն: Այնպէս որ եթէ երաշտութիւն է երևում, նոյն տարին արդիւնքի քանակութիւնը նւազում է: Ուրեմն այս օրինակ շահադիտական մեծ օգուտներ խոստացող և գիւղացիների տնտեսական գոյութիւնը բարւոքող գործունէութիւն կախած է գտնուում բնութեան պատահական դէպքերից: Եւ մեր վաճառական-կապիտալիստները, արդէն լաւ ըմբռնելով ոռոգման միջոցների անգնահատելի և անհուն օգտաւէտութիւնը, դարձեալ տատանւում են միահամուռ ոյժերով ոռոգման ջրմուղներին ձեռնարկելու: Ինչո՞ւմ է կայանում այս տատանման պատճառը: Սորա պա-

առախանը շատ պարզ է: Պաճառը նա է, որ մեր վաճառական-կապիտալիստները չ'ունին այն յանդուգն և ձեռնարկող ոգին, որ ընդունակ է առհասարակ բարեփոխումներ մտցնելու տնտեսական յարաբերութիւնների մէջ:

Բացի ուղղման ջրանցքներից՝ պակասում են մեր գիւղացիներին և այն գիտելիքները և միջոցները, որոնք հարկաւոր են, որպէս զի նոքա հունձքից յետոյ հում բամբակ մաքրել կարողանան, այսինքն արդիւնքը ծախելու պարտաւոր: Ծախելուց առաջ այս արդիւնքը պահանջում է, որ սորան դեռ ջուկն իւր մէջ պարունակող սերմերից: Ո՞ր գործ, որի կատարման համար, բացի մեքենաներից, հարկաւոր են նաև մարդկանց կողմից նուրբ և ճարպիկ աշխատանք, հակառակ դէպքում սերմերը հում՝ նիւթից ազատելու ժամանակ՝ վերջինս շատ յաճախ պատառուտում է և այնուհետև փչանում և կորչում է:

Այլի առաջ ունենալով բամբակի արդիւնաբերութեանը նպաստող այս պայմանների բացակայութիւնը, դժւար է սպասել, որ մեր երկիրը այն ահագին քանակութեամբ բամբակ արդիւնաբերի, որ պահանջւում է Ռուսիայից:

Այսու ամենայնիւ չընայած երկրիս աշխատանքի ոյժերի անկատարելագործութեանը և ուղղման միջոցների պակասութեանը, Ռուսիայից վերջին ժամանակներս եկան մեր երկիրը հարուստ գործարանատէրեր իրանց վարպետներով հանդերձ՝ և վարձեցին Երեւանեան նահանգում և Անդրկասպիայում՝ կապալով հողեր բամբակի արդիւնաբերութեան փորձեր անելու: Պէտք է պնդել, որ սոքա մի քանի փորձերից յետոյ լաւ հեաւանքին հասան և այնպիսի յատկութեամբ բամբակ ստացան, որ սա կարող է յաջողութեամբ մրցել ամերիկական բամբակի հետ: Թէ որքան է այս յաջող փորձերից ազդեցութիւնը մեր կապիտալիստ-վաճառականների վրայ, դա դեռ ևս մի խնդիր է, որի մասին խօսել անգամ վաղաժամ կը լինէր: Եթէ մեր կապիտալիստները լրջօրէն հետևէին նոյն իսկ նորեկ գիտութեամբ օժտւած կապիտալիստների օրինակներին, դա էլ կը լինէր գովասանքի արժանի մի երևոյթ, թէև միւս կողմից մեզ ցաւալի է թւում, որ մեր կապիտալիստները իրանց սեփական նախաձեռնութեամբ չեն վատահանում նորութիւններ մտցնել ժողո-

վրդական տնտեսութեան այն ճիւղերի մէջ, որ մեզ մի մեծ ապագայ են խոստանում: Գուցէ նախաձեռնութեան պաշտօնը տնտեսական գործունէութեան ասպարէզներում վիճակած է կատարել նոր սերունդին, որ պաշարւած լինելով գիտութիւնով, աւելի հեշտ պիտի ըմբռնի երկրիս ժամանակակից պահանջները: Բայց առ այժմ մեզ մնում է ընդօրինակել օտարականներից այն, ինչ որ կարող ենք մեր կապիտալների և ընդունակութիւնների համեմատ:

Մենք վերև յիշեցինք, որ 1884 թւականին Երևանեան նահանգում բամբակի մշակումը զարգանալով՝ աւելանում է նաև այս արդիւնքի արդիւնաբերութիւնը մինչ մօտ 180,000 փութի: 1884 թւականից սկսած բամբակի արդիւնաբերութիւնը Երևանեան նահանգում անում է աւելման այնպիսի մեծ քայլեր, որ նա հասնում է դեռ չեղած թւի 1889 թւականին, այն է մօտ 600,000 փութի: Արդիւնքի քանակութեան հետ աւելանում է նոյնպէս տնկարանների տարածութիւնը: 1887 թւականին Երևանեան նահանգում բամբակի մշակման յատկացրած հրապարակը տարածւում էր մօտ 20,000 ղեսեաւոինի, իսկ երկու տարից յետոյ այսինքն 1889-ին բամբակի տնկարանների տարածութիւնը հասնում էր արդէն 30,000 ղեսեաւոինի:

Այս թւերի հետ նշանաւոր է և այն, որ արդիւնքի յատկութիւնը զգալի կերպով լաւանում է: Մի փութ բամբակ, որ ծախւում էր 1886 — 7 թւականին 4 — 5 ռուբլի, ծախւում էր 1889-ին և մինչև այժմ միջին թւով 7 ռուբլի: Գնի բարձրութեան մէջ մասնակցում են մի յայտնի չափով և Ռուսիայի գործարանատէրերի անընդհատ աւելացող պահանջները մեր երկրի բամբակի համար: Բայց այս պահանջը աւելանում է որովհետև արդիւնքի յատկութիւնը լաւանում է: Բամբակի յատկութեան լաւանալու պատճառը պէտք է վերագրել յամենայն դէպս այն հանգամանքին, որ վերջին ժամանակներս սկսեցին մեծ մասամբ ցանել ամերիկական նոր սերմեր, որոնք մեր տեղական սերմերին գերազանցում են և ի հարկէ լաւ արդիւնք են տալիս: Բամբակի պահանջը տարէց տարի մեծանալով Ռուսիայից եկող գործարանատէրերը սկսեցին որոնել Անդրկովկասում բացի Երևանեան նահանգից նաև այլ տեղեր, ուր կարելի էր բամբակ մշակել: Այս նպատակի համար տնկարաններ բանալու

տեղերը գտնւեցան Գանձակի և Բագւայ նահանգներում, գլխաւորապէս այն կողմերում, որոնք երկաթուղու գծին մօտիկ են:

Արած փորձերը յիշեալ տեղերում այնքան յաջող էին, որ մի երկու տարից առաջ արդիւնքի քանակութիւնը լինելով միայն մի քանի հարիւր փութ, նա այժմս հասնում է 30,000 փութի:

Եթէ արեւելեան Անդրկովկասը այսքան արտադրական ընդունակութիւն ունի, այդ չի կարելի պնդել երկրի արեւմտեան կողմերի մասին: Արեւմտեան Անդրկովկասի նահանգներից միայն Քուլթայիսինն է, որ պարունակում է իւր մէջ բամբակի արդիւնաբերութեան նպաստող հողային և կլիմային պայմաններ: Բամբակի մշակումը պահանջում է յաճախ ոռոգում, որ արւում է բնութիւնից շնորհիւ յաճախ անձրևների, որ այդ նահանգում շատ աւելի առատ են քան Երևանեան նահանգում: Երկայն ցուրտ ժամանակը տարւայ ընթացքում շատ փնասում է բամբակի մշակմանը: Եւ այս տեսակէտից էլ Քուլթայիսի նահանգը վայելում է բնական արածունութիւն: Քուլթայիսի նահանգում անցուրտ ժամանակը տևում է 9 ամիս, մինչդեռ Երևանեան նահանգում այդ ժամանակը 7 ամիս է շարունակւում և երկրի այս կողմը ամառւայ շրջանում ենթակայ է ջրի սաստիկ պակասութեանը: Քուլթայիսի նահանգը արդիւնաբերում է մի տարւայ մէջ մօտ 50,000 փութ բամբակ: Նա կարող էր բազմապատկել իւր արդիւնաբերութիւնը, եթէ նախ նա սկսի հետեւել Երևանեան նահանգին՝ ցանելով լոկ ամերիկական սերմեր նորագոյն եղանակներով, իսկ յետոյ եթէ աստիճանաբար հրաժարւի սիմինդրի արդիւնաբերութիւնից, որ ահագին տարածութեամբ հողեր է զբաղեցնում և որի շահաւետութիւնը այժմս արդէն վիճելի է դարձած:

Գումարելով բոլոր վերև յիշած Անդրկովկասեան նահանգներում արդիւնաբերող բամբակի քանակութիւնները, մենք կը ստանանք մի պատկառելի թիւ՝ 680,000 փութ: Եթէ մի փութ հաշւենք միջին թւով 7 ռուբլիով, բոլոր քանակութիւնը կ'արժենայ ուրեմն 4.700.000 ռուբլի: Արդարեւ սա մի գումար է, որի նման մեր երկիրը բամբակի վերաբերմամբ դեռ չի տեսել և որ, երկրիս առւտրական գործառնութիւններին ի նպաստ, սոցա շարժմանը և կերտարանափոխմանը ահագին զարկ տւած պէտք է լինի:

Բամբակի արգիւնաբերութիւնով առաջացրած կապիտալներ

շարժականութեան ապացոյցը մենք գտնում ենք արդիւնքի արտահանման մէջ դէպի այլ և այլ երկիրներ, որ տարեցտարի մեծացել է: 1885 թւականին արտահանւել է 148,366 փութ բամբակ: Մի տարից յետոյ արտահանումն հասած էր արդէն 258,710 փութի, 1887 թ. նա եղած է 261,861 փութ: Արտահանման մէջ մասնակցած են բոլոր բամբակ արդիւնաբերող նահանգները, որոնցից Երևանեանը ամենից խոշոր տեղ է բռնում: Բամբակի արդիւնաբերութեան աւելման հետ, աւելանում է և սորա արտահանումը, իսկ երկրիս ներքին սպառումը այդ արդիւնքի անփոփոխ է մնում: Միայն Թիֆլիսում գտնուող մի գործարանն է (Ձիթախեանի) է, որ սպառում է յայտնի քանակութեամբ Անդրկովկասեան բամբակ՝ գործելով մի տարւայ մէջ մօտ 500,000 ռուբլու կտակեղէն: Արանից դուրս գործարանական սպառող մենք չ'ունինք: Շատ չնչին քանակութեամբ սպառող է հանդիսանում և երկրիս առտնին տնտեսութիւնը, որին, կտակեղէն և սորա նման կտորներ գործելում շնորքով փայլելու համար՝ դեռ ևս շատ բան է պակաս:

Մենք բաւականին կանգ առանք բամբակի արդիւնաբերութեան մասին խօսելիս: Բայց մենք մտադրութիւն ունինք տեսութեան առնել արդիւնաբերութեան այն խոշոր ճիւղերը, որոնց ընդլայնումը և զարգացումը երկրիս տնտեսութեան յաւաջադիմութեան համար վճռողական նշանակութիւն են ստանում: Մենք կ'աշխատենք, ըստ մեր կարողութեան, այս նպատակին հասնելու յետագայ յօդաճնեքում: Սակայն այս պաշտօն կատարելիս՝ հետախուզող մարդը հանդիպում է ահագին դժւարութիւնների, երբոր նա դիմում է համեմատական վիճակագրական թւերին, պարզ որոշելու թէ՛ արդիւնաբերութեան մի ճիւղի այս կամ այն կողմը որքան է զարգանում և այնուհետև ինչ դրութեան մէջ է գտնուում և նա ինչ կերպարանք է ստացել: Այս վերաբերութեամբ վիճակագրական տեղեկութիւնները կամ բոլորովին պակասում են կամ միմեանց սաստիկ հակասում են: Մօտաւորապէս ճիշտ վիճակագրական տեղեկութիւնները անհրաժեշտ են մանաւանդ այն դէպքում, երբոր դուք ուզում էք իմանալ թէ արդիւնաբերութեան մեծանալու հետ որ աստիճան մեծանում է և երկրիս ներքին սպառումը: Եթէ դուք կ'ապացուցանէք, որ մի երկրի ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերը համեմատաբար

այնքան աւելի են մասնակցում յայանի արդիւնքների սպառման մէջ, որքան նոքա արդիւնաբերում են, այն ժամանակ դուք կարող էք չափել երկրիս տնտեսական և հասարակական բարօրութեան աստիճանը: